

Egy meghatározó XX. századi evangélikus történész és levéltáros: Mályusz Elemér (1898–1989)

A 120 éves Mályusz Elemér

Tavaly volt százhusz éve, hogy megszületett a XX. századi magyar történet-tudomány egyik legjelesebb egyénisége, Mályusz Elemér, idén pedig halála 30. évfordulóján emlékezünk rá. Az elsősorban a középkorászok által ismert, de régi vágású történészként több korszakban is otthonosan mozgó professzor tiszteletére az évforduló alkalmából egykori munkahelye, az Evangélikus Országos Gyűjtemény és a Magyarországi Evangélikus Egyház emlékülést szervezett 2018 novemberében, amelynek keretében két előadás és egy kerekasztal-beszélgetés hangzott el. Előbbiek arra voltak hivatottak, hogy megismertessék Mályusz életének azt a szakaszát, amelyről általában nem beszélnek: azt az időszakot, amikor az evangélikus egyetemes egyház levéltárát és könyvtárát vezette a diktatúra idején. A kerekasztal mellett pedig a meghívott szakértők megkísérelték az ünnepeltet elhelyezni a XX. század magyar historiográfiájában. Méltán emlékeztethetjük magunkat Mályusz életművére: ma sem érdektelen, hogyan igyekeztek kiváló tudósok az 1920-as, 1930-as években vagy épp a diktatúra idején a magyar nép megismerése felé terelni a magyar történettudományt.

Miért fontos foglalkoznunk a professzor életművével? Elsősorban azért, mert sokat tett azért, hogy választ nyerhessünk arra az örök emberi kérdésre, hogy kik vagyunk. Kik vagyunk mi, magyarok? Kik vagyunk mi, budaiak és pestiek, debreceniek, szegediek, nagykállóiak, soproniak és sárváriak, Dunán inneniek vagy azon túliak, a Rábaköz, Vas, Zala, Somogy, Felvidék és Erdély szülöttei, székelyek, palócok, jászok vagy kunok leszármazottai? A saját múlt iránti kíváncsiság minden emberben megtalálható, még ha ez a „saját” nem feltétlenül önmagunkat jelenti is, hiszen arra általában emlékszünk. Viszont a „saját” lehet bármi más is, amihez kötődünk a családunk történelmétől a városunk történelméig. Nem Mályusz Elemér találta fel a helytörténetet, de szívósan küzdött azért, hogy profi módon végezzenek hely-

történeti kutatásokat, és ne nézzék le az ezzel való foglalatосkodást, a helytörténészek pedig ne keressék mindenáron a nagy szellemi mozgalmak helyi megjelenéseit, bontsák ki e helyett a forrásokból a helyi problémákat és a rájuk helyben adott válaszokat.¹ Ezzel generációkat látott el munkával, de ellentétben azokkal a történészekkel, akiknek nagyhangú vagy szerény szavakkal megfogalmazott programadásait tettek már nem követték, Mályusz Elemér igyekezett kinevelni egy tanítványi kört, amely folytatja, idővel pedig saját tanítványainak továbbadja a munkát. Mályusz felismerte, hogy egy emberi élet kevés a legtöbb nagy ívű tudományos program teljes megvalósításához, de még mindig szerencsésebb, ha egy átlagos képességű, ám megfelelően kiképzett utód veszi át mestere tollát, mintha az lehullana a földre.²

Mályusz egyben a tudományterületek összefogását is szorgalmazta, ez a népiésgtörténeten mutatható ki leginkább. Ennek tárgya ugyanis mindaz, ami az állami politikán kívül esik: a településtörténet, a helyi közösségek mindennapi élete, lelki életük, kultúrájuk, műveltségük, demográfiájuk, a köreikben lejátszódó asszimilációs és disszimilációs folyamatok. Mivel ezek nélkül nem lehet megérteni az egyes országok történelmét, fontos volt, hogy kiszabaduljanak addigi, politikatörténetnek alávetett helyzetükből.³ Ahhoz pedig, hogy a népiésgtörténetet megfelelően lehessen művelni, szükség van a történelmi, régészeti, nyelvészeti, néprajzi és szociológiai ismeretek egymásra épülésére. Ma, amikor az effajta interdiszciplináris munkát olyan modernnek érezzük, tudjuk-e vajon, hogy már 80–90 évvel ezelőtt Mályusz Elemér sem gondolkodott máshogy?

Bevezetésül ismerkedjünk meg egy kicsit az ünnepelttel! Mályusz 1898-ban született Makón, de múltja a Felvidékhez kötötte, elsősorban Turóc, Liptó és Zólyom vármegyéhez, ahol az országos viszonyokhoz képest jóval nagyobb arányban éltek evangélikusok. Ő maga is lutheránus tisztviselők leszármazottja. Ennek köszönhetően választotta disszertációja témájaként Turóc megye

1 Mályusz Elemér: A helytörténeti kutatás feladatai. In Uő.: *Klió szolgálatában*. Válogatott történelmi tanulmányok. Szerk.: Soós István. Bp., 2003, 496–497.

2 Romsics Ignác: *Clio bűvöletében*. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel. Budapest, 2011, 327; Mályusz Elemér: *A magyar történettudomány*. Máriabesnyő–Gödöllő, 2008, 6. Gondoljunk csak bele e kijelentés igazságára az alábbi torzóban maradt munkák kapcsán: Teleki József: *Hunyadiak kora Magyarországon, I–VI/1, X–XII*. Pest, 1852–1857, Csánki Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában, I–III, V*. Budapest, 1890–1913; a hiányzó vármegyék közül azóta csak egy feldolgozása készült el: Fekete Nagy Antal: *Trencsén megye*. Budapest, 1941. Szintűgy folytatás nélkül látszik maradni Györffy György egy fontos, de befejezetlen munkája, az Árpád-kori teljes oklevélkorpusz kritikai kiadása, a *Diplomata Hungariae Antiquissima*. Hasonlóképp évtizedeket kellett várni másik munkájának, az Árpád-kori Magyarország történelmi földrajzának folytatására is, ezzel hasonló utat járt be, mint a Zsigmond-kori oklevéltár és A magyarországi középkori latinság szótára, mivel mindegyik sorozaton már a második-harmadik generáció dolgozik, és mindegyik életében volt egy hosszabb időszak, amikor új kötet nem jelent meg.

3 Romsics I.: *Clio bűvöletében*, i. m. 326.

kialakulásának feldolgozását. E munka az Eötvös Collegium könyvtárában született. Az ismert anekdota szerint Mályusz gyakran éjszakába nyúlóan dolgozott rajta, ha pedig erőt vett rajta a fáradtság, jeges vízbe mártotta lábait, hogy éberebb legyen, és folytatni tudja a munkáját. A doktori cím elnyerése után a Magyar Történelmi Társulat elnöke, Klebelsberg Kunó által Bécsbe küldött első ösztöndíjasok egyike volt. 1920. október 21-én érkezett a császárat veszített császárvárosba, hogy a magyar levéltári anyagok sorsáról tárgyaló Károlyi Árpád, Szekfű Gyula és Eckhart Ferenc⁴ vezetésével feltárja a kutatási tilalom alól frissen felszabadult 1847 utáni levéltári anyagot,⁵ mégpedig egy igen érdekes és aktuális témában, a horvát, szerb és román nemzetiségi kérdésben.⁶ Ezt követően 1922–1930 között a Magyar Országos Levéltár alkalmazásában állt. Ezután a Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár szerkesztője lett 1944-ig, de közben 1931 és 1935 között Domanovszky Sándor és Hajnal Imre munkatársaként szerkesztője volt a *Századok*nak, Paulinyi Oszkárt idézve „a magyar történettudomány legtekintélyesebb közlönyének”.⁷ Emellett a szegedi és a budapesti egyetemen tartott órákat,⁸ a Magyar Tudományos Akadémia pedig 1930-tól levelező, 1941-től rendes tagjai közé választotta, 1932-ben pedig a Luther Társaság

4 Mindhárman kötődtek a magyar történészképzés nagyhatású mesteréhez, az Eötvös Collegium első történész szakvezetőjéhez, Mika Sándorhoz (1859–1912): Károlyi Árpád Mika diák-társa és kollégája volt Szilágyi Sándor köreiből, Szekfű és Eckhart pedig Mika nevezetes Eötvös collegiumi tanítványnemzedékének tagja volt. Mindhárman az egykori császári levéltárak munkatársai voltak, Károlyi és Szekfű a Házi, Udvari és Állami Levéltárnál (Haus-, Hof- und Staatsarchiv), Eckhart pedig a Közös Pénzügyi Levéltárban (Hofkammerarchiv). Fazekas István: *A Haus-, Hof- und Staatsarchiv magyar vonatkozású iratai*. Budapest, 2015, 39–47, 53.

5 Mályusz Elemér: Legsikerültebb könyveim. *Századok*, 149 (2015), 216–217; uő.: *A magyar történettudomány*, i. m. 70. Itt Mályusz 1790-et jelöli meg a kutathatóság felső időhatárának, azonban Fazekas István, az 1995–2014 között működő bécsi magyar levéltári delegátus kutatásai szerint Ferenc József uralkodása végén csak az 1847 utáni levéltári anyagban nem lehetett kutatni, habár elismerte, hogy korábbi anyagok kutatását is korlátozhatták az uralkodóház érdekei. Fazekas I.: i. m. 19, 29, 79. Mályusz utólag 1920. augusztus közepét jelölte meg Bécsbe érkezése időpontjaként. Mályusz E.: Legsikerültebb könyveim, i. m. 217.

6 Egészen pontosan Mályusz feladata csak az 1848–1861 közötti időszak forrásainak összegyűjtése volt. Klebelsberg tervei szerint az általa frissen és nem minden nehézség nélkül (ekkor még nem volt miniszter) létrehozott Bécsi Magyar Történeti Intézet valamiféle biztos hátteret és koordinációs központot nyújtott volna a XIX. század forrásanyagának szisztematikus feltáráshoz és problémaközpontú feldolgozásához, ám kétségtelen eredményei ellenére azt a koordinációs szerepet, amelyet szántak neki, nem tudta betölteni. Mályusz E.: *A magyar történettudomány*, i. m. 83–85. Vö. Fazekas I.: i. m. 70, 78–79, Mályusz E.: Legsikerültebb könyveim, i. m. 217–218.

7 Paulinyi Oszkár: Helyreigazítás. *Századok*, 63–64 (1929–1930), 807.

8 Budapestre kerülését sürgette, hogy ily módon egyszerűbb volt szerkeszteni a *Századokat*, hiszen Mályusz szerkesztőtársa, Hajnal István Budapesten tanított az egyetemen. Mályusznak sem volt ellenére, hogy egy pesti állás kedvéért elhagyja Szegedet. Az igazi problémát Szekfű meggyőzése okozta. Ehhez lásd Pál Lajos: Egy folyóirat a történelemszíták keresztútjában. *Századok* (1931–1943), 149 (2015), 34–41.

élére került. 1945-ben politikai okokból kényszernyugdíjazták, 1949-ben akadémiai tisztségétől is megfosztották, visszaminősítették tanácskozó tagnak.⁹ A száműzetés éveiben az Evangélikus Országos Levéltár vezetését bízta rá egyháza (1947–1969), amelynek 1957-ig jelentős mennyiségű könyvtári állománya is volt, mivel csak akkor választották le az Evangélikus Országos Könyvtárat. Hatalmas munkabírása ekkor is kitartott, a levéltár ügyeinek intézése mellett elkezdte valóra váltani a magyar medievisztika évtizedes tervét, a Zsigmond király (1387–1437) uralkodása alatt kelt oklevelek szisztematikus összegyűjtését és kiadását. Ez a munka, habár az 1960-as években lelassult, és csak Mályusz halála után vett újból lendületet, azóta is töretlenül halad a cél felé, immár 1426-ig jutva a forráskiadással.¹⁰

Az evangélikus levéltár és könyvtár szolgálatában

Az emlékülést Mályusz Elemér egykori munkahelyén, az Evangélikus Országos Levéltárnak is otthont adó, az egyház kincseit mintegy körülölelő Üllői úti evangélikus központban rendezték meg. Nyitóbeszédében Pröhle Gergely országos felügyelő a Mályusz iránti hálán és tiszteleten, emléke fenntartásán túl a nemzet kulturális identitásának alakítása iránti felelősséget jelölte meg, mint e rendezvény célját, amelyet azóta már több kulturális esemény is követett a felújított székházban és a megújult gyűjteményi terekben.

Mályusz Elemér levéltári munkásságáról Czenzhe Miklós, az Evangélikus Országos Levéltár vezetője tartott előadást. Ő életkorából kifolyólag közvetlenül már nem ismerte Mályuszt, azonban tanárainak, például az azóta szintén elhunyt Fügedi Eriknek köszönhetően sokat hallott az egyik legnagyobb, háttérbe szorított XX. századi magyar történészről, aki ráadásul részévé vált a levéltár történelmének is. Mint ahogy már szó volt róla, majdnem mindenki érdeklődik a „saját” történelme iránt, és talán a közintézmények és közgyűjtemények alkalmazottai között a jelenség talán mindenki másnál elterjedtebb, őket a levéltárunk, a könyvtárunk és a múzeumunk múltja érdekli, az EOL levéltárosait természetesen az EOL története.

Az egyházi levéltárak sokszor szolgáltak menedékhelyül nehéz történelmi időszakokban a megtűrt értelmiségieknek. Az EOL Mályuszon kívül a teológiai professzor Sólyom Jenő és Bodrog Miklós evangélikus lelkész számára is

9 Magyar Életrajzi Lexikon. Online: <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-eletrajzi-lexikon-7428D/m-76AF9/malyusz-elemer-76BC2/> (2018. december 23.). A tanácskozási tagság lényegében kizárást jelentett. Romsics I.: i. m. 375.

10 Mindazonáltal az 1993 és 2001 között megjelent III–VII. kötetek még Mályusz kéziratán alapulnak. Legújabb kötete: *Zsigmond-kori oklevéltár*, XIII (1426). Szerk. C. Tóth Norbert, Lakatos Bálint, Mikó Gábor. Budapest, 2017.

mentsvárat jelentett.¹¹ Mályusz száműzetésének éveit az evangélikus egyház történetében is nagy változások tanúi voltak, többek között Ordass Lajos püspök letartóztatásának és a kommunista állammal kötött egyezmény aláírásának. A levéltárban menedéket találó Mályusz Elemér példamutató szorgalommal kezdett bele új munkájába. Alapos revízió alá vette az anyagot, az evangélikus levéltárügynek pedig több publikációt is szentelt.¹² A Magyar Országos Levéltárban szerzett tapasztalatait kamatoztatva¹³ koncepciót dolgozott ki annak érdekében, hogy az 1952-ben megszűnt egyházkerületek, a feloszlott egyesületek és intézmények, továbbá az egyházmegyék iratanyaga az országos levéltárba kerüljön. A második világháború utáni három évtized alatt így növekedhetett a kb. 70 iratfolyóméter nagyságú levéltár állománya csaknem tízszeresére, és válhatott igazán a magyarországi evangélikusok országos levéltárává, ahol nem csupán az egyetemes egyház iratait őrzik, hanem az alsóbb, a lelkészekhez és a hívekhez közelebb álló hivatalok, egyesületek, oktatási intézmények iratait is. Korábban ezeknek igen vegyes sorsuk volt, gyakran fenyegette őket az elkallódás veszélye, ami egyben az evangélikus múltot is jóvátehetetlen sebeket okozott.¹⁴ Mályusz jobboldali elkötelezettségű ember létére a levéltár érdekében együttműködött az állami levéltárosokkal és az evangélikus egyház ún. „vörös püspökeivel” (Dezséry László, Vető Lajos) is. E kapcsolatok több ízben is a levéltár előnyére váltak: Baraczka István, a Fővárosi Levéltár levéltárosa segített abban, hogy a honvédelmi minisztérium által lakás céljára igényelt egyes Üllői úti helyiségeket végül az EOL kaphatta meg.¹⁵ Az egyház ugyan visszaszorult, de gyűjteményei megmaradhattak, az állami szabályozás (1950. évi levéltári rendelet) pedig lehetővé tett némi fejlődést, beruházást és egyes hátralekó munkák elvégzését: 1950-ben került sor első alkalommal a gyülekezeti levéltárak

11 A Czenhe Miklós által elmondott anekdota szerint Káldy Zoltán püspök a következő szavak kíséretében mutatott rá a levéltár helyiségeire, miközben Bodroggal beszélt: „Ott bujkálhatsz.”

12 Mályusz Elemér: Tájékoztató a Magyarországi Evangélikus Egyház Országos Levéltára 1952/53. év folyamán rendezett anyagáról. *Lelkipásztor*, 29. évf., 4. sz. (1954), 177–181. Uő.: A Magyarországi Evangélikus Egyház levéltárügye, 1920–1954. *Lelkipásztor*, 31. évf., 10. sz. (1956), 587–591; Baraczka István – Mályusz Elemér: Az evangélikus egyházi levéltárak aktuális kérdéseiről. *Levéltári Szemle*, 19 (1969), 531–544. (Mályusz írása az 537. oldalon kezdődik.)

13 Ő volt az EOL történetének első levéltárosa, aki korábban állami levéltári alkalmazott volt, tehát naprakész tájékozottsággal bírt a levéltárügy legaktuálisabb kérdéseiben.

14 „A bányai kerület levéltárának 1848 előtti része Aszódon elpusztult, s néhány kéziratos kötetten kívül csak egyes töredékek maradtak belőle széttépett, sárbataposott papírlapok formájában. Problémák a XIX. század első feléből tehát fel sem vehetőek.” Mályusz E.: Tájékoztató, i. m. 179. (Kiemelés Cs. J.) A közkeletű vélekedéssel szemben nem csak háború vagy idegen megszállás idején veszhetnek el fontos iratok, ezt tanúsítja az a levelezés, amelyet Mályusz a veszprémi evangélikus egyházmegye 1944. jan. 1.–1947. okt. 19. között vezetett iktatókönyvének előkerítése érdekében folytatott. EOL, Az Evangélikus Országos Levéltár iratai. Iktatott iratok, 20, 41, 54–55/1963.

15 Baraczka I. – Mályusz E.: i. m. 538–539.

iratanyagának felmérésére. Az ekkor keletkezett jegyzékek, kiegészülve az 1970-es évek második felmérésével azóta is nagy segítséget jelentenek a Budapesten érdeklődő kutatóknak, hiszen az EOL maga viszonylag kevés gyülekezeti iratanyagot őriz. 1954-ben még egy egyháztörténeti konferenciát is meg tudott valósítani, ahol az egyik téma az evangélikus egyházi levéltári rendszer esetleges centralizációja volt egy központi levéltárba vagy regionális gyűjtőlevéltárakba. Ez nem valósult meg, az evangélikus gyülekezeti levéltárak többsége a mai napig decentralizáltan, az egyes gyülekezeteknél található meg. Ugyanebben az évben Mályusz visszatérhetett a Történettudományi Intézetbe, de 1969-ig folytatta a munkát a levéltár vezetőjeként,¹⁶ többek között a hatvanas években Sólyom Jenővel együtt koordinálták az evangélikus anyakönyvek beszállítását a Magyar Országos Levéltárba, hogy ott mikrofilmre vegyék tartalmukat.¹⁷ Egykori munkahelye később is tartotta vele a kapcsolatot, ez látszik az Országos Presbitérium 1968. szeptember 13-ai jegyzőkönyvében szereplő, a „professzor úr” 70. születésnapja alkalmából neki küldött köszöntésből.¹⁸

Hubert Gabriella, az Evangélikus Országos Gyűjtemény igazgatójának előadása már a könyvtárvezető Mályuszt mutatta be. Mint már szó volt róla, Mályusz Elemér EOL-vezetővé történt kinevezésekor még nem volt önálló evangélikus országos könyvtár, sőt 1952-ig külön könyvtáros munkatárs sem. Épp Mályusz Elemér volt az, aki kimondta, hogy szükség van mindkettőre. Ahogy korábban az EOL nem volt igazi országos levéltár, sokáig a könyvanyagról sem lehetett elmondani, hogy valódi evangélikus könyvtárként működne, hiszen tervszerű gyűjtés nem volt, az állomány hagyatékokból, innen-onnan bekerült könyvekkel gyarapodott, és ezek rendezettsége sem volt mindig olyan példászerű, mint a Podmaniczky–Degenfeld-könyvtaré. A második világháború és a kommunista hatalomátvétel ezt tovább súlyosbította, rengeteg könyv került be megszűnő intézményekből (pl.: Luther Könyvtár és Múzeum). 1949-ben óriási logisztikai munkával sikerült Budapestre menekíteni a Radvánszky-könyvtárat Sajókazáról, ahol a szétszórás és minden bizonnyal részben a megsemmisülés

16 Több életrajzban, pl. Romsics I.: i. m. 590. tévesen azt állítják, hogy Mályusz EOL-vezetői munkája az 1954. évi visszahívással véget ért, holott valójában csak 1969. december 8-án mondott le. EOL, Az Evangélikus Országos Levéltár iratai. Iktatott iratok, 148/1969 (csatolva az EOL, Egyetemes/Országos Egyház, Iktatott iratok 396/1969. sz. irathoz). Mivel lemondásakor az országos egyház még nem foglalkozott az utódlás kérdésével, az ügyeket vivő Sólyom Jenőt csak 1971-ben nevezték ki megbízott levéltárvezetővé. EOL, Egyetemes/Országos Egyház. Iktatott iratok, 53/1971. Az EOL 1963. évi iktatott irataiból is kiderül, hogy abban az évben Mályusz Elemér volt „a levéltáros”, Sólyom pedig, ha aláírt, azt „a levéltáros helyett” tette. Pl. EOL, Az Evangélikus Országos Levéltár iratai. Iktatott iratok, 1, 21–22/1963.

17 Erre vonatkozóan az EOL, Az Evangélikus Országos Levéltár iratai, 1963. évi iktatott iratok között található sok adat, kezdve mindjárt Káldy Zoltán püspök Mályusz Elemér levéltárosnak szóló felhatalmazásával az anyakönyvek begyűjtésére és a MOL részére való kölcsönadására (1/1963.).

18 EOL, Egyetemes/Országos Presbitérium közgyűlési jegyzőkönyvei, 1. doboz, 1968. szeptember 13-ai közgyűlés, 13. old.

várt volna rá, miként elkallódott a Radvánszky-kastély bútorzata is. Ebben a mentőakcióban nagy szerepe volt a már említett Fügedi Eriknek, aki kormánybiztosként teherautót szerzett a szállításhoz.¹⁹

Az állomány így gyarapodott ugyan, de csakhamar helyszűke lépett fel, szükség volt a felelős szervek nyomására, hogy a könyvek ne egymás hegyén-hátán legyenek, hanem építsenek polcokat. A tervszerű gyűjtés megindításában az a cél vezette Mályuszt, hogy evangélikus ügyekben a nemzeti könyvtár után az EOK legyen a legjobban használható magyarországi könyvtár. Hubert Gabriella szerint manapság ez a vízió aktuálisabb, mint valaha.

Mályusz, a történész

A emlékülés második részében neves történészek kísérelték meg Mályusz professzor történetírói értékelését. Ennek során kerülni igyekeztek az utólagos ítéletalkotást (amely óhatatlanul az elavultság vádját veti még a saját korában úttörő jelentőségű munkákra is), hanem inkább a XX. század magyar történelmébe és historiográfiájába ágyazva vizsgálták az életművet. A moderátori tisztséget Tóth Gergely, az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének munkatársa töltötte be, beszélgetőtársai pedig a Mályusz-hagyatékot gondozó Soós István, illetve a Kaposvári Egyetem Rippl-Rónai Művészeti Karának dékánja, Hatos Pál voltak.²⁰ Mályusz az 1920 után fellépő új történész-nemzedék tagja volt, a korkülönbség ellenére ide tartozott tanára, a 15 évvel idősebb Szekfű Gyula is, akivel Mályusz az 1930-as években kemény vitát folytatott. Miért kell mindenekelőtt Szekfűt említeni? Azért, mert az 1920-ban megjelent *Három nemzedék* című könyve alapvetően meghatározta a Horthy-kor konzervatív gondolkodásmódját, ahogy a szellemtörténetet is.²¹ Mályusznak is hízelgett, hogy pályakezdőként (gondoljunk vissza bécsi ösztöndíjas évére) az általa csodált Szekfű Gyula társaságába kerülhetett.²² Mindketten az Eötvös Collegium növendékei voltak, gondolkodásmódjuk a konzervatív szabadelvűség és a modernség alapjaira épült, de Mályusz 1923-ban *A reformkor nemzedéke* című *Századok*-tanulmányában szembeszállt a Szekfű által konstruált

19 Baraczka I. – Mályusz E.: i. m. 537–538.

20 Tóth kutatási területe az újkori protestáns historiográfia, Soósé a XVIII. századi magyar társadalom és kultúra, Hatosé pedig az első világháború utáni forradalmi évek, valamint a XX. századi magyarországi eszme- és vallástörténet.

21 A szellemtörténeti iskola képviselői szerint a történelmi korszakokat egy-egy nagy szellemi mozgalom (pl.: lovageszmény, reneszánsz, felvilágosodás) uralja, ennek megfelelően azt kell a középpontba állítani. Túl kell lépni tehát a pozitivizmus politika- és jogtörténet-közpon-túságán, és döntőnek tartotta a művészetek tanulmányozását, a művelődéstörténet vizsgál-latát. Magyarországon az 1930-as évek közepén uralta a történetírást. Romsics I.: i. m. 198–199, 320, 325.

22 Mályusz E.: *Legsikerültebb könyveim*, i. m. 214, 219.

reformkorképpel.²³ A két háború közti magyar történeti szintézis, a *Magyar történet* (ismertebb nevén a Hóman–Szekfű) bírálata során is szemére vetette koncepciónálisan egyoldalú habsburgiánus látásmódját.²⁴ Szekfű a XX. század elején, a pozitivisták iskolával szemben kibontakozó szellemtörténeti módszer alkalmazásával alkotott kiemelkedőt, Mályusz nevéhez pedig a népiségtörténet (ném. *Volkstumskunde, Volkstumgeschichte*) fűződik, ugyanakkor történészként jóval sokoldalúbb volt annál, hogy csupán ennek a kutatási iránynak a propagálását fűzzük a nevéhez, hiszen Hajnal Istvánnal együtt oroszlánrészt vállaltak a modern magyar társadalomtörténet-írás megteremtésében is.²⁵ A népiségtörténet módszertanát a németek dolgozták ki a határaikon kívül eső közép-európai németiség emlékeinek, kultúrájának feltárására.²⁶ Minthogy a trianoni diktátum következtében jelentős magyar népesség került Magyarország határain kívülre, ez a módszer használhatónak tűnt arra, hogy történetírásunk ne zárkózzék a csonka ország határai közé.²⁷ Mályuszt személyes indokok is vezették, hiszen Trianon elvágta őt az otthonának érzett Felvidéktől és az ott található levéltárraktól. Fontosnak érezte azért is, mert a népiségtörténeti kutatások eredményeivel felvértezett magyar történettudomány nagyobb sikerrel védheti meg Kárpát-medencei érdekeit, szállhat szembe a nemzetiségek (illetve Trianon után a kisantant és a németiség) igényeivel.²⁸ Szakmai módszere tehát nem csupán hiánypótlást akart elérni, de igazodott a korszak kihívásaihoz. Mindazonáltal követendőbbnek tartotta, ha a kutatás mentes marad a napi politika befolyásá-

23 *Századok*, 57 (1923), 17–75.

24 Romsics I.: i. m. 306.

25 Uo. 323.

26 Kétségtelenül a hitleri Németország által bőkezűen támogatott kutatási módszer volt, azonban eredményeinek publikálása már a weimari köztársaság idejében elkezdődött, Mályusz is már 1931-ben szorgalmazta ezt a kutatási irányt, sőt a helytörténetírás (a népiségtörténet alapja) felkarolását, színvonalának felemelését már 1924-ben. Mályusz E.: *A magyar történettudomány*, i. m. 24, 43–44.

27 A korábban használt politikai nemzet fogalma, amely a nemzethez tartozást az állampolgársággal tette egyenlővé, a történelmi Magyarország idején követendőnek tűnt (habár Mályusz kritikával illeti), hiszen az összetartozás alternatíváját (vagy annak látszatát) nyújtotta a soknemzetiségű országban. Bátran lehetett alkalmazni azért is, mert a csángók kivételével minden magyar nyelvterület egy államon belül helyezkedett el, mindössze a kivándorlás jelentett veszteséget. Trianon után azonban nem lehetett következetesen fenntartani, hiszen ez azzal jár, hogy az újonnan húzott politikai határokon kívül rekedt magyarokra azután már csak mint csehszlovák, román, jugoszláv vagy osztrák állampolgárként gondolunk. Mályusz E.: *A magyar történettudomány*, i. m. 14–16.

28 Programadó munkájában (*A népiség története*) hozta fel A. Petrov könyvét (*Príspevky k historické demografii Slovenska v XVIII.–XIX. storočí*. Praha, 1928), amelyben a szlovák–magyar nyelvhatárt egyoldalúan az előbbi fél javára torzítja. *Klió szolgálatában*, 476. E munkát kellő nyelvismeret birtokában mi is tanulmányozhatjuk: https://archive.org/details/prispevky_k_demografii_slovenska (Letöltés: 2018. december 27.). A német vádakról és az azokra való reagálás elmulasztásáról Mályusz E.: *A magyar történettudomány*, i. m. 97–103.

tól.²⁹ Tekintettel a történelmi Magyarország tarka etnikai viszonyaira, Mályusz elválaszthatatlannak érezte a magyar nép múltjának feltárását a nemzetiségek múltjának, a kölcsönös kulturális hatásoknak a megismerésétől. E tekintetben többre is vállalkozik, mint a német diaszpórakutatás.³⁰

A mályuszi életmű korszakolása nehéz, mivel a leginformatívabb forrás, Mályusz emlékirata nem évenkénti lebontásban íródott. Ezért csak két nagyobb korszak határozható meg, az 1919–1944-ig tartó első és az 1954-től Mályusz haláláig terjedő második. Voltak olyan témák is, amelyek átvitték ezt a mester-séges korszakolást: Thuróczy János krónikájával, de magával a krónikával, mint műfajjal pályája elején és végén is foglalkozott. Az első korszakot, habár Mályusz XVIII. és XX. századdal is foglalkozott, alapvetően a XIV–XVI. századi magyar társadalom, gazdaság és eszmetörténet vizsgálata fémjelezte, a középkori polgárság, nemesség történetét és hatalomhoz való viszonyát kutatta.³¹ Írásaiban majdnem mindig Nyugathoz hasonlította a magyar jelenségeket. A középkortörténet elméleti kérdései is foglalkoztatták. Erre az időszakra esik iskolateremtő tevékenysége is, mivel 1937-re nagy nehezen – többek között épp Szekfű Gyula segítségével – sikerült felállítani egy szerény, valójában csak Mályusból és hallgatóiból álló Magyar népiség- és településtörténeti intézetet a budapesti egyetemen. Ez a műhely kezdte el aztán a határon túli megyék (Nyitra, Ugocsa, Gömör, Kolozs stb.) középkori és kora újkori nemzetiségi/települési viszonyait tárgyaló értekezések kiadását, illetve tervben volt német mintára egy várostörténeti atlasz-projekt beindítása.³² Örök tanulságként szolgálhat, hogy Mályuszt félreállíthatták egy időre, de véglegesen sem őt, sem tanítványait – a középkortörténet levéltári kutatásainak kiszélesítéséért annyit tevő Borsa Ivánt, a Széchenyi-díjas Fügedi Eriket, a XVIII. század nemzetközi hírű *mályuszista* kutatóját és

29 *Klió szolgálatában*, 477. Mályusz E.: A magyar történettudomány, i. m. 43.

30 Uo. 488.

31 Emellett néhány írásában (*A patrimoniális királyság, A karizmatikus királyság, A székelység eredetéről, Az egynyelvű ország, Árpádházi Boldog Margit*) foglalkozott az Árpád-korral is. *Klió szolgálatában*, i. m. 11–107. Mindazonáltal nem véletlen, hogy Engel Pál zseniális paródiájában az Árpád-kori fejezetet Szűcs Jenő stílusában írta meg, s csak a késő középkori fejezetnél váltott Mályusz stílusára. Engel Pál: Anyádvaloga monográfiája. *Holmi*, 13 (2001), 1045–1050. (Online: <http://www.holmi.org/2001/08/engel-pal-anyadvaloga-monografiaja>. Letöltés: 2018. december 27.)

32 Mályusz E.: *A magyar történettudomány*, i. m. 66–67. Romsics I.: i. m. 327–328. A városatlasz-projektben való magyar részvétel hosszú évtizedek után indult csak meg, és mindössze nemrégiben jelentek meg az első feldolgozások: *Sopron*. Összeállította Jankó Ferenc, Kücsán József és Szende Katalin. Sopron, 2010; Tringli István: *Sátoraljaújhely*. Budapest, 2011; Szeged. Szerk. Blazovich László [et al.] Szeged, 2014; Végh András: *Buda I*. Budapest, 2015; Simon Katalin: *Buda II*. Budapest, 2017. A sorozat első kötetének, a soproninak a bevezetőjéből kiderül, hogy Mályusz nem a Nemzetközi Várostörténeti Bizottság „Európai Városok Történeti Atlasza” című projektjére gondolt, amelynek a magyar kötetek is részei, hiszen utóbbit csak 1968-ban hívták életre, viszont Mályusz tervezete, célkitűzése nagyon hasonló ehhez a később indult vállalkozáshoz.

generációk egyetemi tanárát, H. Balázs Évát,³³ az Erdély- és Partium-kutató Jakó Zsigmondot, a XVI. század közepi településtörténet talán legkiválóbb ismerőjét, Maksay Ferencet vagy a középkori magyar parasztság monográfusát, Szabó Istvánt – nem tudta nélkülözni a történettudomány.

1954 után Mályusz kénytelen volt formálisan alkalmazkodni a marxizmus-hoz (pl. Az egyházi tizedkizsákmányolás címet adta egyik tanulmányának), de alapvetően megtartotta korábbi nézeteit. Ezekben az évtizedekben, minthogy az EOL vezetője volt, több cikkében is foglalkozott az evangélikus levéltárakkal és a központi könyvtárral. Forrásközlő tevékenysége nyomán elmélyedt a Zsigmond-kor feldolgozásában, folytatta a Thuróczy-kutatásokat, segítette Galántai Erzsébetet és Kristó Gyulát a Thuróczy-krónika kritikai kiadásának³⁴ elkészítésében, a kommentárköteteket pedig Kristóval együtt készítették el.³⁵ Foglalkozott a királyi kancellária és a krónikáink kapcsolatával, de egyháztörténettel is. Munkássága továbbra is sokrétű maradt, de immár nem terjedt ki a Mohács utáni évszázadokra.³⁶ Részleges rehabilitációjára már ekkor sor került, 1958-ban bekerült a Magyar Történelmi Társulat elnökségébe, 1973-ban Akadémiai Díjat kapott, halála előtt pedig helyreállították akadémiai tagságát.³⁷

Az 1945 utáni kényszernyugdíjazás egyik fő oka *A vörös emigráció* című munkája volt, csak az amnesztia mentette meg a börtöntől. Hatos Pál értékelése szerint, mivel annak idején Mályusz csonka forrásbázisra építette ezt a művét, ezért történelmi szempontból mára meghaladottá vált, eredményeire nem lehet hivatkozni, ugyanakkor historiográfiai érdeme, hogy először írt szintézist arról, hogyan viselkedik egy forradalmakban elbukott többezer fős társaság. Érdekes módon a németül és angolul is megjelent kötet külföldi visszhangja sokkal erősebb volt, mint a magyarországi.

A kerekasztal utoljára Mályusz felekezetiiségének hatásait elemezte. Egyetértés született arról, hogy munkáiban a protestáns sérelmi narratíva jelenik meg, ugyanakkor Hatos felhívta a figyelmet arra is, hogy a felekezeti hang-

33 H. Balázs Éva saját bevallása szerint egyetemista korában az akkor még kezdő egyetemi előadó Mályusz hatására választotta a középkort, annak ellenére, hogy nem kedvelte a településtörténetet. A korszakot a politikai átrendeződés hatására kényszerült feladni és XVIII. századra váltani, de ehhez az évszázadhoz ugyanúgy fel tudta használni (de nem szolgálaián követni) a korábban tanult munkamódszereket. A *mályuszista* jelzót is H. Balázs használta, nemcsak önmagára, hanem a többi Mályusz-tanítványra is. H. Balázs Éva: *Hogyan lettem történész? Korall. Társadalomtörténeti Folyóirat*, 21–22 (2005. november), 166–167, Romsics I.: i. m. 408.

34 Johannes de Thurocz: *Chronica Hungarorum I*. Textus. Ed. Elisabeth Galántai et Julius Kristó. Budapest, 1985.

35 Johannes de Thurocz: *Chronica Hungarorum II*. Commentarii 1–2. Composuit Elemér Mályusz adiuvante Julio Kristó. Budapest, 1988.

36 1978 előtti munkáit lásd Mályusz Elemér műveinek bibliográfiája. Összeállította: Soós István. *Történelmi Szemle*, 21 (1978), 609–621.

37 Romsics I.: i. m. 410, 590, Engel Pál: Mályusz Elemér (1898–1989). *Történelmi Szemle*, 31 (1989), 310.

vétel éppúgy jellemző volt a katolikus Szekfüre is. Megállapították, hogy a magyar historiográfia hiányossága a mély, teológiai alapokon történő értékelés, ehelyett a másik felekezeti jogaira való irigykedés volt jellemző. Nem minden protestáns történészt határozott meg annyira a felekezetiisége, mint Mályuszt, akinek fontos volt, hogy írásai alapján olvasói elmondhassák róla, hogy jó protestáns volt.

Mályusz Elemér életét a temérdek tudományos publikáció mellett hangos viták tarkították, amelyek nem egyszer komoly pozícióharcok kivételülései voltak. Iványi Bélával pisztolypárbajt vívott, Szekfüvel és Deér Józseffel keményen, néha a publikumot sem kihagyva vitatkozott, Hóman Bálint pedig minősített rágalalmazással vádolta meg.³⁸ Korábban alapműnek tekintett egyházi társadalom monográfiáján is látszanak a megírás (1940-es évek) óta eltelt idő nyomai, manapság már helyesebb, ha inkább a historiográfia egyik jelentős állomásként tekintünk rá.³⁹ Ahogy Soós István is megfogalmazta: fontos, hogy az utólagos, nem egy esetben jogos kritika kifejtése mellett megmaradjon a figyelem Mályusz Elemér munkásságának értékein.

Érzékelhető, hogy vannak olyan személyiségei a magyar történelemnek, a magyar történettudománynak, de a magyarországi evangélikusságnak is, akikben többet kell látnunk, mint egy-egy idős professzort, a múlt nagy nevét, akit a halála óta eltelt három évtized fokozatosan egyre elavultabbá tesz. Aki iskolát tud teremteni, jó módszereket tud közvetíteni, az voltaképp a saját árnyékán lép túl. Aki pedig levéltárba ilyen szorgalommal be tudta gyűjteni és meg tudta őrizni a múlt értékes írásos lenyomatait, akár névtelenül is a jövőnek tesz szolgálatot. Emléke megőrzése az utódok kedves kötelessége.

TOVÁBBI IRODALOM A NÉPISÉGTÖRTÉNETHEZ

Mályusz Elemér: Irányelvek a magyar történelem tanulmányozásánál. In Uő.: *Klió szolgálatában*. Válogatott történelmi tanulmányok. Szerk. Soós István. Bp., 2003, 467–472. Eredetileg 1930-ban jelent meg.

Uő.: A népiség története. In uo. 473–492. Eredetileg 1931-ben jelent meg.

Uő.: A helytörténeti kutatás feladatai. In uo. 493–512. Eredetileg 1924-ben jelent meg.

Uő.: Falutörténet. In uo. 513–518. Eredetileg 1929-ben jelent meg.

Uő.: A magyar történettudomány. Máriabesnyő–Gödöllő, 2008. Eredetileg az *Egyedül Vagyunk* c. folyóiratban jelentek meg 1941–1942 folyamán, gyűjteményes kötetben a fenti cím alatt 1942-ben. A 2008. évi kiadás ezen felül tartalmazza Deér József: *Az utolsó órában?* című, 1942-ben megjelent vitacikkét.

Uő.: *Népiségtörténet*. Sajtó alá rendezte, a jegyzeteket készítette: Soós István. Bp., 1994.

38 Pál L.: Egy folyóirat, i. m. 37; Erős Vilmos: A Hóman–Mályusz-ügy. *Aetas*, 12 (1996), 220–226.

39 C. Tóth Norbert: A „mályuszi modell” érvényessége: vissza az alapokhoz? In *Egyházi társadalom a Magyar Királyságban a 16. században*. Szerk. Varga Szabolcs, Vértesi Lázár. 11., 33–34.